

PEDRO ROBLES SÁNCHEZ

PASSEIG DE TORRAS I BAGES. ANYS TRENTA

Hi ha una Història escrita amb majúscula, la dels grans fets, la dels grans estadistes i els grans homes de la societat, però és també la història dels països i de les institucions, és a dir, la història gran. Però també hi ha la història petita, la del barber i el botiguer del barri, o la de la senyora Maria que vivia a la cantonada i que només veia el que passava pel carrer. D'aquesta petita història, viscuda per un adolescent andreuenc i sense cap mena de pretensió, tracten aquestes memòries.

Un diumenge de setembre de l'any 1931, la meua família es va traslladar a Sant Andreu. El patró del meu pare -l'antic regidor radical Ignasi Navés-, un industrial amb un negoci de transports de materials per a la construcció, s'estava fent una casa amb dos habitatges en uns terrenys del passeig de Torras i Bages, on ara hi ha la finca amb la numeració 98-100, que arribava en profunditat fins al Rec Comtal. Aprofitant el desnivell que hi havia entre el passeig i el terreny, a sota de la casa es va fer un ampli soterrani, obert per la part que donava al Rec, que servia de garatge per als camions i tres carros, i també servia de quadra per als cavalls. Les parets laterals d'aquest soterrani, que servien com a fonaments de la casa, eren de formigó, tenien una amplada de 60 centímetres i una alçada de 3 metres, i es perllongaven fins a dos metres de la vorera del Rec. L'entrada a aquest garatge es feia per una baixada (ara carrer de Valentí Iglésias) que hi havia a la dreta del Rec, i per una gran porta s'entrava a un pati interior. I prop del rec es trobava cap a la dreta i s'entrava per una gran porta a un pati interior.¹ Dins d'aquell pati es va construir una petita vivenda i el senyor Navés va oferir-la al meu pare perquè fes de barraquer. Aquesta feina consistia en fer de mosso; a més de conrear un camp d'una hectàrea i mitja de superfície que hi havia a tocar de la casa, i que s'estenia des del passeig fins al Rec, també s'havia de fer càrrec de la finca, ajudar al manteniment dels camions, substituir algun carreter, tenir cura dels cavalls, etc. El pare va acceptar la feina.

1. Vegeu «Ignasi Navés i Carrió. Regidor per Sant Andreu. 1922-23 / 1930-31». A *Finestrelles*, 12.

Aquella feina tenia certs avantatges, com ara el fet que suposava una millora del seu salari, no havia de pagar lloguer, els productes que es conreaven en el camp podien ser consumits a casa, no es perdia temps per desplaçar-se de casa a la feina, etc. Però també tenia alguns inconvenients com per exemple que havia de treballar cada dia de la setmana, la casa quedava aïllada i no hi havia veïns a prop. Com que en aquells anys, quan tornava de l'escola no tenia ningú amb qui poder jugar, em vaig acostumar a escoltar les converses dels treballadors de la casa o de la sobretaula que feien els meus pares, en què comentaven fets quotidians i en recordaven d'altres que jo també havia viscut; va ser d'aquesta manera que vaig anar cultivant la memòria i la vaig omplir dels records de les vivències que ara escric.

Així doncs, aquell diumenge de setembre del 1931 vam deixar la casa on vivíem a Santa Coloma de Gramenet i ens vam traslladar a Sant Andreu de Palomar on vam obrir un nou capítol de les nostres vides, el definitiu.

Vaig néixer el 8 d'agost de 1925, al carrerAVINGUDA de Santa Coloma de Gramenet, en una casa de planta baixa. El carrer era ample, amb terrenys sense edificar, i tota aquella zona encara estava poc urbanitzada i gairebé no tenia serveis, a més, quan plovia es convertia en un fangar.

En aquells temps havien arribat a Barcelona molts immigrants provinents de les comarques més deprimides de Ponent i de la part d'Aragó, i també de Castella, Múrcia i Almeria, atrets per les ofertes de feina en el ram de la construcció com a conseqüència de les obres del metro i de l'Exposició Universal. Aquest fet va provocar seriosos problemes pel que fa a l'habitatge.

En aquella petita casa on vaig néixer, amb tres habitacions no gaire grans, una cuina menjador i una comuna amb fossa sèptica, sense llum ni aigua, hi vivien tres matrimonis joves. La llum del menjador la produïen amb un aparell de carbur, i les habitacions s'il·luminaven amb espelmes; i l'aigua l'extreïen d'un pou.

Sortosament, aquells tres matrimonis estaven molt ben avinguts. Un dels matrimonis era del mateix poble que els meus pares i van ser els meus padrins de bateig. La mare diria que de bon grat hi hauria viscut tota la vida, amb ells, però en arribar els fills van arribar també els problemes. Uns anys més tard, els meus pares van anar a viure a la colònia Pla, ben a prop de l'antiga casa, on tampoc no hi havia ni llum ni aigua corrent. I els meus padrins també van deixar aquella casa per anar-se'n a viure al Clot.

Als tres anys em portaren a una petita escola de pàrvuls, on hi anaven nens de tres a set anys, regentada per la professora «donya» Rosita. Allà, tot cantant, vaig aprendre els dies de la setmana, els mesos i les estacions de l'any. El pare m'explicava que els diumenges em portava a la taverna i deïa als seus contertulians que el seu fill era més llest que tots ells: «Ja sap els dies de la setmana, no com vosaltres que només sabeu que tots els dies s'ha d'anar a treballar i el diumenge, festa».

A l'escola també vaig aprendre a cantar la *Marcha Real*, l'himne nacional per al qual havien escrit la lletra següent:

La virgen María,
es nuestra protectora, nuestra defensora,
no hay nada que temer.
Vence al mundo, demonio y carne.
Guerra, guerra contra Lucifer.

Als cinc anys em van portar a l'escola «El Pensament», ubicada al Fondo, on vaig aprendre les primeres lletres amb el llibre *Primer Camarada*, de Dalmau Carles, i, amb un quadern i un llapis, vaig anar fent pals i ganxos. A aquella escola hi anaven molt nois catalans, fills de pagesos del poble, i el contacte amb ells, malgrat que l'ensenyament es feia en castellà, em va servir per habitudinar-me a la llengua catalana.

Fou en aquella època quan es va proclamar la República. Els carrers estaven molt animats, algunes dones –els homes encara eren a la feina– comentaven entre elles l'arribada de la República, d'altres es preguntaven què devia ser allò de la «República», comentaven que el rei marxaria i que les coses funcionarien com a França. Ja cap al tard, es deia que a la Casa de la Vila ja hi onejava la bandera republicana, que havien anat a cercar a un centre republicà, perquè no en trobaren cap enlloc més. Un senyor ja molt vell preguntava com era aquella bandera i, com que ningú no li sabia donar resposta, va decidir anar a la plaça de la Vila per veure-la.

Durant la resta d'aquell mes d'abril, el jovent taral·lejava la música de *La Marsellesa*, la lletra no se la sabien, tot i que sovint improvisaven alguna bestiesa. També es va començar a sentir l'himne de Riego, que tampoc tenia lletra, però n'hi van posar una que deia:

La reina vol corona,
corona li darem,
que vingui a Barcelona,
que'l coll li tallarem.

A partir d'aquells dies, el professor «don» Jesús, ens feia posar drets i cantar:

Glòria, catalans cantem, cantem,
Cantem amb l'ànima.
Tots a una sola veu
Visca la Pàtria!

Durant els primers temps de la República, en aquella barriada d'immigrants semblava com si, entre els d'origen català de les comarques de Lleida i de la Franja de Ponent, es despertés una mena de satisfacció pel fet de parlar en català –ja ho feien abans entre ells i en la intimitat. Aquest fet, signe de normalitat, va ser ben acollit entre el veïnat provinent d'altres indrets d'Espanya, que agraïen que se'ls parlés en català i tenien interès per aprendre'n.

A la cantonada entre el carrer Avinguda i el carrer de Llorenç Serra hi havia un local on, les nits dels dissabtes d'estiu, treien al carrer un empostissat on hi posaven taules. Allà s'hi servien tota mena de consumicions i hi actuaven artistes de diferents tipus: cantants de tangos, cuplets, balladors flamencs, diàlegs còmics, etc. Aquests artistes s'adonaren de l'ambient del barri i van introduir en el seu repertori alguns números en català, com ara *La Santa Espina* i una cançó molt aplaudida que el meu oncle, deu anys més tard, encara cantava i per això en sé la lletra. Hi sortia una noia vestida amb «bata de cola» i castanyoles, cantant:

Sóc gitana, catalana,
sóc de la Bordeta i filla de la caravana,
gitaneta d'orgullós calé,
(pausa amb repicada de peus i castanyoles)
que a mon pare li tallo la llana
i en sóc filla de la caravana.

Fou al final d'aquell estiu quan al meu pare li van oferir la feina de barraquer en aquella finca, a mig construir, del passeig de Torras i Bages i, un diumenge, carregàrem en un carro de l'empresa les poques coses que teníem i ens traslladàrem a Sant Andreu.

El passeig de Torras i Bages, en aquell temps (any 1931), era una via bastant deserta. Hi havia unes quantes cases a prop de l'església, una fàbrica d'adobament de pell de be que arribava fins al carreró de Joan Torras, un grupet de cases entre els passatges de Jacint Guardiola i d'Isabel Ribó, unes torretes adossades i una casa de pisos al carrer de Guardiola i Feliu. Des de mig passeig fins a la carretera de Santa Coloma només hi vivíem els porters de la fàbrica de teixits Can Carabassa, els meus pares i jo.

A una banda i a l'altra del passeig hi havia terrenys plens d'herba que no feia gaire temps havien estat terres de conreu. En els camps on ara hi ha la Casa Bloc encara hi havia una antiga bassa de regadiu on, les nits d'estiu, se sentien els cants de les granotes. A la cantonada entre els carrers de Valentí Iglésias i d'Eiximenis hi havia una fàbrica d'automòbils anomenada «la España».

L'exterior de les casernes ja estava acabat i es treballava en l'acabament de l'interior. La calçada del passeig estava enquitranada -no pas asfaltada- fins al carrer de Palomar i, a l'estiu, amb la calor del migdia, el quitrà s'estovava i s'enganxava a les espardenyas si no caminaves amb cura; les voreres laterals encara van trigar anys a estar enrajolades. Hi havia arbres a les voreres d'ambdues parts, tot i que infectats amb els cucs de la processonària. També hi mancaven els fanals d'enllumenat elèctric, per la qual cosa, a la nit, el carrer era fosc i poc transitat.

La caseta on havíem de viure tenia tres estances: una cuina menjador i dues habitacions. No hi havia llum ni aigua. Per als serveis agafàvem aigua del Rec amb galledes, i per cuinar i beure l'havíem d'anar a buscar a una font pública que hi havia al punt del passeig que feia cantonada amb el carrer de Guardiola i Feliu. Al garatge hi havia una comuna amb una fossa sèptica, d'ús per a tothom.

El primer problema que van tenir els meus pares va ser trobar una escola per a mí. El senyor Navés els va aconsellar l'Acadèmia Víctor, dirigida pel seu propietari, Víctor Chavarria Costa, que era considerada una de les millors de la zona i estava ubicada a la plaça del Comerç. S'havia de pagar un rebut de deu pessetes al mes i els llibres i el material escolar podien comprar-se a la mateixa escola.

Segons el meu grau d'escolaritat, em posaren a la segona classe -la primera era de pàrvuls-, a llegir paraules i frases del llibre *Segundo Camarada*, i a escriure lletres en un cartipàs. Els llibres i les classes eren en castellà, malgrat que tant els professors com els alumnes parlaven en català i les explicacions també es feien en la nostra llengua. Penjats a les parets de les aules, darrere de les tarimes dels professors, hi havia dos marcs ovalats amb les litografies del Sagrat Cor de Jesús i de l'Àngel de la Guarda protegint dos nens que passaven per un pont de fustes. No hi havia cap crucifix -la República els havia fet

treure de les escoles- i cada dia, en arribar i abans de marxar, al matí i a la tarda, els professors ens feien senyar i resar en català el pàrenostre i altres oracions del Catecisme, i acabàvem resant en llatí el «Gloria, pater et filis (...) in saecula, saeculorum. Amén».

Al començament de la nostra estada a Sant Andreu, sense amics ni coneixences, esperàvem que arribés el diumenge per dinar d'hora i anar caminant -encara no hi havia transport públic des de Sant Andreu fins a Santa Coloma- per l'antic camí que, al final del carrer de Palomar creuava amb el Rec, i deixava a l'esquerra l'edifici, vell i atrotinat, de l'antic molí medieval de Sant Andreu, on hi havia instal·lat un taller de construcció de maquinària per a molins;² creuàvem les vies del tren per un pas, a prop del qual hi vivia el guardabarrera, que s'encarregava de tancar el pas amb unes cadenes quan hi havia de passar el tren. Per aquell camí només hi passaven persones i els carros dels pagesos que conreaven els camps dels voltants i que arribaven fins al riu Besòs; i a prop d'allà només hi havia els edificis dels tallers de La Maquinista Terrestre y Marítima, S.A., i els dos grups de cases barates que s'havien construït feia poc temps. Passàvem pels carrers de les cases del Baró de Viver³ i creuàvem el pont sobre el riu Besòs fins que arribàvem al nostre antic barri on hi retrobàvem la família i l'enyorat ambient. Un cop allà, el pare anava al bar a jugar al dòmino, la mare parlava i jugava a les cartes o al parxís amb les veïnes i jo jugava o anava al cinema amb els meus amics i cosins.

Eren els anys de la transició del cinema mut al sonor. Encara es feien moltes pel·lícules mudes en què s'havien de llegir els textos que sortien amb les imatges. Aquestes pel·lícules ja s'alternaven amb altres de sonores subtítulades i, quan es projectava una pel·lícula parlada en castellà, les cartelleres indicaven entre parèntesis «en español». Hi havia, però, encara molta gent que no sabia de lletra i que, al cinema, seia a prop d'algú que sí que pogués llegir els subtítols. Després se sentien comentaris del tipus «m'agrada anar al cine amb "fulanet" perquè llegeix de corrido», en canvi n'hi havia d'altres que llegien a empentes, síl·laba a síl·laba, i que no tenien ni temps d'acabar les frases, i si els tenies a prop tenies la sensació de ser en una classe de pàrvuls. Les pel·lícules que més agradaven a la canalla eren les de riure, en les quals es llançaven pastissos de nata a la cara, i també les de «nortes», que era el diminutiu que els nens empraven per referir-se als cowboys americans, i l'heroi, Tom Mix, feia aquelles cavalcades per empaitar els traïdors, tothom cridava i picava de peus a terra, muntant un gran escàndol i xivarri; quan, finalment, els atrapava i començaven a barallar-se a cops de puny, la gent seguia els cops tot cridant en castellà: «Toma!, toma!». Tothom sortia satisfet del cinema i amb tema per parlar-ne tota la setmana.

Els cinemes s'omplien de gom a gom quan hi feien una pel·lícula sonora amb el cantant mexicà José Mojica, i les noies jovenetes sortien del cine cantussejant les seves cançons, que acabaven d'escoltar: «¿A dónde está la mujer imaginaria?, ¿a dónde está la mujer de mis sueños?» o «Dime, niña, tu nunca supiste amar, dime si amas, al escuchar mi cantar».

2. Poc temps després, aquesta empresa es va traslladar a uns tallers que es van construir al carrer de Palomar, al costat de les tàpies de la finca Les Carasses (on ja s'estava treballant per adaptar-la a la que esdevindria l'escola Ignasi Iglésias), que s'anomenarien «Establecimientos Morros. Maquinaria para molinería».

3. A Sant Andreu en deïem «les Cases Barates de Santa Coloma»; i les altres són a l'actual Bon Pastor.

A la tardor, els diumenges al matí, un grup de joves i no tan joves es reunien en una vorera del passeig –que ara fa cantonada amb el carrer de Residència–, i jugaven a la «ratlleta». Dibuijaven una ratlla a terra i des d'un punt determinat tiraven monedes de deu cèntims a la ratlla, després feien la classificació de la partida, en què hi constaven, per ordre, els que més s'havien acostat a la ratlla i els més lluny s'havien quedat; tot seguit, un dels jugadors tirava les monedes enlaire i se les jugaven a cara o creu. Els vaig veure molts diumenges; aquell lloc s'animava moltíssim cap al migdia, però, un dia, uns guàrdies de seguretat els van assaltar. Els que van poder fugiren corrents, van saltar les tanques dels camps pròxims; uns altres van fugir creuant el Rec, amb l'aigua a l'alçada dels genolls. I d'ençà d'aleshores aquells jugadors no es tornaren a reunir en aquell lloc.

Segons el patró del meu pare –l'exregidor Ignasi Navés–, el joc era una veritable plaga en tots els nivells socials, i provocava daltabaixos i la ruïna econòmica a moltes famílies benestants; i fou per això que, durant la dictadura del general Primo de Rivera, es prohibí el joc i es va ordenar que es tanquessin totes les timbes del país. Per tant, el joc i les apostes amb diners estaven totalment prohibits, excepte els legalitzats com la loteria nacional, els frontons, i les curses de llebrers i de cavalls. Tanmateix, es deia que es jugava d'amagat en llocs reservats d'alguns bars i centres recreatius. Però molts nens que tenien entre nou i tretze anys jugaven a la «ratlleta» amb les plaques de les ampolles de cervesa, o es jugaven al set i mig i al trenta-u els cromos que sortien en les rajoles de xocolata, i remenaven les cartes amb gests i estil propis dels tafurs.

Recordo que l'any 1932 ja coneixíem més gent del barri i de les zones més pròximes, amb qui coincidíem a la botiga de queviures que hi havia al passeig, a la cantonada amb el passatge d'Isabel Ribó. El tema més comentat per les dones que freqüentaven aquella botiga era el pentinat de moda en aquella època, la permanent, l'ondulació del qual es deia que durava sis mesos, i les més agosarades ja el portaven. Les dones casades, de més de trenta anys, a poc a poc anaven substituïnt els seus pentinats tradicionals –algunes encara duïen monyo–, pel nou pentinat que s'havia posat de moda, i que per la seva comoditat havia revolucionat la imatge de la dona.

Aquell estiu també es va posar de moda el vestit blanc i la gorra, a l'estil del que duïen a la marina americana, per mudar-se els diumenges. En dèiem vestit de «xurrero», perquè se'l posaven sobretot el que venien xurros i gelats; es tractava d'uns pantalons i un jersei de punt amb una cremallera que s'abaixaven fins al pit. La cremallera era una novetat en aquella època i era un signe de modernitat.

Per a anar a la platja hi havia una línia d'autobusos que sortien des de la riera de Sant Andreu (ara carrer de Sant Adrià), cantonada amb el carrer Gran, i que arribaven fins al Besòs. Feia goig veure el jovent andreuenc, nois i noies vestits de blanc, que omplien aquells autobusos i cantaven la cançó de moda d'aquell estiu, «Remena, nena», de la revista *La reineta ha relliscat*, que el popular actor Josep Sampere feia al Paral·lel.

El petit cabal del riu Besòs es creuava per una passarel·la improvisada amb dos taulells, que un home de les cases barates havia instal·lat pel seu compte i, amb un cabàs a terra, demanava la voluntat pel pas que oferia. Del començament de l'avinguda de Catalunya de Sant Adrià, a la cantonada amb la carretera de Mataró, en sortia una altra línia d'autobusos que duïen els passatgers fins a la platja més propera a la Tèrmica. Un cop allà, amb aquests autobusos o amb el tramvia, es podia arribar fins a les platges de Badalona i de Montgat. De vegades es formava tanta cua per agafar aquest transport per anar a la platja de Sant Adrià, que s'avançava més temps anant-hi a peu. La gent estava molt acostumada

a caminar i en poc més d'una hora es podia anar des de Sant Andreu fins a la platja més propera. Aquella platja estava dividida en dues parts: des de la parada d'aquell òmnibus fins la meitat hi havia un balneari amb casetes de fusta i tota mena de serveis, envoltats per una tanca, tot nous i ben pintat; i en l'altra meitat, fins a la desembocadura del riu Besòs, era platja lliure. Els marges del riu estaven plens de canyissars, i les famílies que hi anaven a passar el diumenge tallaven aquelles canyes verdes per construir-hi l'estructura d'una barraca que després cobrien amb llençols i que feien servir per despullar-se, guardar la roba i el menjar, i protegir-se del sol. Nosaltres sempre anàvem a la platja lliure, ja que era un luxe pagar tot el transport i la caseta per a tres persones.

El dia 7 d'agost el president Macià va visitar el passeig per posar la primera pedra de les obres de construcció d'unes cases dúplex i adossades, amb un petit jardinet a les entrades. En total eren deu cases, nou amb la façana a la banda del passeig, des del carrer de Palomar fins al carrer de l'Almirall Pròixida, i una més en aquest últim carrer. La gent deia que aquelles cases simbolitzaven la política d'aquell primer president; la política de «la caseta i l'hortet».

De la «sanjurjada», fets ocorreguts el 10 d'agost, no en vaig sentir a parlar gaire. Més tard vaig poder veure alguna pintada a les cases barates on deia «Sanjurjo, pena de muerte». La mare va veure un home al carrer de Mateu Ferran que cantava cançons i en repartia les lletres. Durants aquells dies, aquell home cantava un romànc que la mare es va aprendre i que, més o menys, feia així:

Gracias, Azaña,
que has sabido
hacer justicia
como es de ley,
con los traidores
a la República
que nos querían
traer al rey.

Cap a la tardor es va inaugurar l'escola municipal Ignasi Iglésias, que era mixta i, segons sembla, tenia un sistema educatiu modern i innovador. Jo hi vivia a prop i quan anava cap a la meua escola em creuava amb els nois i noies que anaven a aquest nou centre d'ensenyament públic.

Aquell curs ens tocava passar a la classe següent, la tercera. Vam haver de comprar llibres nous i una cartera de cuir per dur-los. Els nous llibres eren els de les assignatures noves que havíem de fer: Doctrina cristiana, Història sagrada, El Primer Manuscrito, Gramàtica i Aritmètica. El manuscrit servia perquè ens acostuméssim a llegir diversos tipus de lletra; escrivíem en un cartipas i també vam haver de comprar llibretes per fer-hi els treballs i els deures que ens manessin i en les cobertes de les quals hi havia impreses les taules de sumar, restar, multiplicar i dividir.

En entrar a classe havíem de resar les oracions més habituals i, a més, els Deu Manaments i els Sagraments, més tard s'hi afegirien el Credo, la Salve, el Jo Pecador, etc.. D'aquesta manera, als nou anys, l'edat de fer la Primera Comunió, ja ens havíem après tot el Catecisme. Ens vam passar el curs cantant les taules de sumar i multiplicar per tal d'aprendre-les de memòria ja que aquell era el nou sistema pedagògic; també ens van

explicar les primeres nocions de la resta i la divisió. A la paret hi havia dos mapes d'Espanya, un de físic i un de polític, i també cantant, mentre el mestre els marcava amb el punter, ens apreníem els límits, els mars, els rius i els seus afluents, i les províncies i regions d'Espanya. Els càstigs per als nens que desobeïen consistien a posar-los de cara a la paret amb les mans al clatell i, de vegades, rebien una clatellada o, sovint, una palmetada a la mà. Ens donaven una estoneta d'esbarjo i, una mica abans de sortir, ens explicaven part d'un conte, quan aquest conte era tan llarg com *Les aventures d'en Massagran*, de Folch i Torres, la narració del qual feien durar dos o tres mesos.

A partir de l'any 1933, recordo uns hiverns molt freds. Al matí, quan anava a l'escola amb abric, bufanda i guants, les herbes que hi havia per les voreres del passeig –en bona part encara sense enrajolar– estaven blanques per la gebrada de la nit. Els diumenges que feia molt fred o mal temps deixàvem d'anar a Santa Coloma i anàvem al cinema, a la Sala Coroleu (avui encara se'n conserva l'edifici, trasformat en taller, al número 26 del carrer de Coroleu), on s'hi podia veure pel·lícules i varietats. Als pares els agradaven molt els espectacles de varietats, amb tríos de gautxos argentins amb guitarres, que cantaven tangos, etc.

El diumenge 12 de març, el Molt Honorable President de la Generalitat, Francesc Macià, va tornar a Sant Andreu per posar la primera pedra de la Casa Bloc, inclosa en el pla general de construccions proposat pel grup GATCPAC, i que a la nostra barriada, considerada zona industrial, li va assignar aquest singular edifici de 207 pisos dúplex, econòmics, ventilats i plens de llum natural que entrava per galeries i finestres, totes obertes a l'exterior. Per primera vegada en el nostre país, s'havien construït uns pisos destinats a ser vivenda dels obrers, amb dutxa i aigua corrent. Fins aleshores, a les cases l'aigua s'obtenia d'un dipòsit, i els escalfadors de gas butà encara havien de trigar aproximadament trenta anys a instal·lar-se. Les plantes baixes d'aquell edifici estaven destinades, en principi, a serveis socials: escola, biblioteca, escola bressol, camps de joc, gimnàs, cooperativa de consum i club local de reunions.

El dia de la col·locació de la primera pedra de la Casa Bloc, el president Macià va donar les claus de les deu cases noves, que s'havien començat a construir l'agost de l'any anterior, als seus llogaters. A Sant Andreu aquella construcció sempre es va conèixer com «les casetes d'en Macià». En aquell sector del passeig de Torras i Bages, ple de gom a gom, els andreuencs aclamaven el seu president, l'avi Macià.

A la primavera d'aquell any es va inaugurar la il·luminació del passeig, amb fanals des de la plaça d'Orfila fins al carrer de Palomar. El tros de passeig on havien d'anar les casernes encara no tenien ni llum ni asfaltat.

També durant aquella primavera i en els anys següents –fins a l'arribada de la guerra–, els diumenges se celebraven al passeig curses ciclistes infantils i juvenils. A Sant Andreu va créixer l'afició pel ciclisme arran de la fama del ciclista andreuenc Mariano Cañardo.

A l'estiu em banyava al Rec, en una zona propera a casa on l'aigua només m'arribava fins a la cintura. Des de l'hort que conreava el meu pare es veien, a l'altre cantó del Rec, nens de deu a catorze anys que es banyaven al Fons dels Paletes, zona amb un metre i mig de profunditat. Molts d'aquells nens feien campana a l'escola per anar a banyar-se, i ho feien despullats per no haver d'emportar-se cap peça de roba mullada a casa i les mares no descobrissin que havien faltat a classe per anar-se a banyar. El Fons dels Paletes era la «piscina» on molts andreuencs, entre els quals m'hi compto, vam aprendre a nedar.

A la tardor vaig passar a la classe quarta. Els pares em van haver de tornar a comprar llibres nous: un manuscrit de viatges anomenat *Europa*, Geometria i Geografia. A classe ens feien dictats, ens ensenyaven a fer petites operacions aritmètiques, copiar verbs i repassar la cal·ligrafia.

El diumenge 14 de novembre hi va haver eleccions. Vaig acompanyar el pare a votar, a la planta baixa de la seu del districte, entrant per la porta del carrer de Malats. Aquells dies es podien llegir a les parets missatges com «Casasviejas no votar!». A l'entrada del col·legi electoral uns homes repartien paperetes de vot dels diferents partits. Un d'aquests homes era Alfredo, vell republicà pare de Josep Bòtia. Jo el coneixia perquè a casa seva hi tenia una cadira de barber (s'hi havia dedicat tota la vida), i, a més a més de la seva feina habitual, tallava els cabells a molts homes i nois del barri a un preu mòdic; el meu pare i jo n'èrem clients. Es van escoltar moltes crítiques a propòsit del fet que les dones anessin a votar per primera vegada. Devien ser els detractors del fet que les dones poguessin votar i que deixaven anar comentaris masculistes del tipus «Se us cremarà l'olla al foc» i altres coses per l'estil. Després del triomf de les dretes es van sentir comentaris que deien que la República, en el seu afany progressista, havia comès un error en donar el dret a les dones per poder votar ja que moltes mestresses de casa de classe obrera s'havien abstingut de votar amagant-se darrere arguments com «On hem d'anar nosaltres, que no entenem de res», o per evitar les burles masculistes o perquè els marits tampoc no votaven, etc. En canvi, les dones de les classes més benestants, influïdes sovint pels capellans, havien anat a votar, pels partits de dretes.

I cada any arribava també la Festa Major, que s'instal·lava al passeig, des del carrer de Malats fins al carrer de Guardiola i Feliu. El fred ja era ben viu per aquells dies i la gent anava amb abric, bufanda i guants. Una de les atraccions que tenia més èxit entre la canalla era un teatre de putxinel·lis, amb sessions de mitja hora, que tenien sempre un mateix final: els protagonistes bons baixaven a l'infern, i amb unes fustes copejaven el clatell dels dimonis. Els nens reien molt i tothom en sortia satisfet.

Aquell any i el següent van representar una època molt castigada per la crisi econòmica, provocada per la manca de feina. El problema de la falta d'habitatges que hi havia hagut anys enrere ja havia desaparegut; molta gent, fins i tot, havia tornat al seu poble d'origen. Per tot Barcelona es podien veure trossos de draps o papers blancs, penjats dels balcons o les finestres, que anunciaven que el pis es llogava. Aquesta manca de llogaters va durar fins ben entrada la Guerra Civil. En algunes fàbriques, com La Maquinista, a temporades només s'hi treballava tres dies a la setmana. Aquella crisi va afectar molt el ram de la construcció i de les obres públiques. A Transportes Navés es van haver de vendre els cavalls i els carros que encara tenien i només van mantenir els camions; i van crear una granja de gallines i conills en el gran pati de la finca. El pare, que tenia certa habilitat amb la fusteria, es va passar alguns mesos construint galliners i gàbies per als conills; jo el vaig ajudar tant com vaig poder. Fent-se càrrec de l'hort, els pinsos estaven assegurats.

Les persones que tenien un sou segur o els matrimonis en què treballaven ambdós membres vivien prou bé, però qui no disposava d'aquestes circumstàncies les passaven magres. A casa havíem fet amistat amb l'adroguer de la botiga de queviures que hi havia a la cantonada del passeig amb el passatge d'Isabel Ribó, l'Esteve Grau, fill d'Alfarràs (Lleida). A aquella botiga molta gent del barri hi anava a buscar articles que deixaven pendants de pagar, i que l'adroguer apuntava en unes llargues llistes, esperant que els clients anessin a pagar-los quan poguessin. Recordo haver-hi vist una dona,

d'una família de sis membres, que hi va comprar mitja rajoleta de torró per celebrar el Nadal.

Hi havia famílies amb algun membre a l'atur o que feien feines precàries, que fins i tot acabaven sent desnonades perquè no podien pagar el lloguer dels seus habitatges. Com que, a més, hi havia moltes cases i pisos per llogar va actuar la picaresca: llogaven una altre vivenda, pagaven un o dos mesos i deixaven de pagar fins que els desnonaven de nou, i així anaven fent esperant temps millors.

A Sant Andreu molta gent estava preocupada per l'onada de robatoris que s'estava produint en els camps de conreu –s'enduien les collites de bròquil, patates i altres verdures– i també en les cases, on hi entraven per les eixides. Aquests fets eren atribuïts a «elements malfactors» de «barris baixos» (denominació molt recurrent en aquells temps), nouvinguts entre els habitants de les cases barates properes al riu Besòs. Allà on jo vivia vam patir dos robatoris de conills i gallines de la granja, per la qual cosa es van apujar més d'un metre les tàpies.

En aquella època de poca feina, els camions de Can Navés s'estaven dies i setmanes sense sortir i no per als treballadors no hi havia cap mena de subsidi d'atur. Els xofers venien alguns dies a fer manteniment dels vehicles –i cobraven quan era possible– perquè aquests estiguessin sempre a punt. Mentre feien la feina parlaven de la crisi, de les vagues i dels esdeveniments més recents; algú també explicava que s'havia trobat enmig d'un tiroteig. Jo mirava com treballaven i escoltava les seves converses i acudits. De vegades cantaven cançons d'alguna sarsuela –l'afició per aquest gènere musical estava molt arrelada– i també la cançó d'un número de revista al·lusiu al pistolisme. En aquell número, anomenat «Las Pistoleras», deien que sortia la vedet i les coristes amb una pistola de llanterna a la mà i cantaven:

Los hombres escasean,
hay que buscarles
y la mejor manera
es atracarles.
Manos arriba, chulo castizo.
Després, el còmic, amb un to afeminat, cantava:
Tengo miedo, madre mía,
no lo puedo remediar,
porque hay muchas pistoleras
y me pueden atracar.

Foren temps tumultuosos amb vagues, cremades d'autobusos i tramvies, robatoris, atracaments, tirotejos entre grups armats (pistolers de la FAI i altres activistes indefinits) i entre aquests grups i la «Guardia de Asalto».⁴

4. Soc marí i l'any 1972, navegant al servei de La Maquinista per garantir els seus motors, vaig coincidir en un vaixell amb un vell telegrafista que va simpatitzar amb mi perquè jo era de Barcelona i ell hi havia viscut quan era jove. M'explicava que, en aquells anys de la República, era guàrdia civil i estava al servei de transmissions, i quan estava franc fent el servei un alferes els pagava, perquè ell i altres membres joves del cos anessin, amb la pistola i vestits de paísà, a buscar raons pels bars on s'estaven els de la FAI o els d'Estat Català. (Aquell alferes fou més tard el sinistre capità Bravo Montero, que l'any 1939 va dirigir el *Rondón Antimarxista*

La greu crisi va durar dos anys (1933-1934). Cap a finals del mes d'abril, Transportes Navés va aconseguir uns quinze dies de feina per transportar patates al moll. Al Maresme, des de Sant Adrià fins passat Mataró, es conreaven extensos camps de patates, les que en castellà es coneixien com a «extratempranas» i en català en deïem «primerenques», i totes s'exportaven a Anglaterra. Els camions de quatre tones havien de portar, per llei, xofer i ajudant, i el pare va haver de fer aquesta segona funció algun cop. De vegades, de retorn des del moll, carregaven carbó per a les tèrmiques de Sant Adrià.

Jo, llevat dels companys d'escola, que no vivien a prop de casa, encara no tenia gaires amics i quasi sempre havia de jugar tot sol o entretenir-me llegint còmics. En veure'm tan aficionat a la lectura, el senyor Navés em portava un munt de revistes infantils, números antics del *Patufet* que els seus fills ja havien llegit, i els deïa als meus pares que era bo que m'aficionés a la lectura ja des de petit. Amb aquelles lectures, especialment la de la revista *Patufet*, el meu català va millorar i es va enriquir moltíssim, cosa que em van notar a l'escola i em va permetre superar l'examen dels Setze Jutges.

Vaig adonar-me que a casa, econòmicament, les coses no anaven bé, tot i que mai no va faltar el menjar ja que podíem disposar de les verdures de l'hort i també de l'avi-ran. Però la mare s'exclamava quan, a més de les deu pessetes del rebut mensual de l'escola, s'havien de comprar llibres i material escolar. Aquella temporada havia hagut de comprar el llibre de lectura *Corazón* i un altre titulat *La Terra Catalana*, que va ser l'únic llibre en català que vam fer servir. Va ser llavors quan vaig suggerir al pare que em matriculessin a l'escola Ignasi Iglésias, que estava al costat de casa i era gratuïta.

L'escola municipal Ignasi Iglésias era mixta i s'havia convertit en poc més d'un any en un centre modèlic pels seus sistemes pedagògics amplis i variats; l'única queixa per a alguns sectors de la població era el fet que tot l'ensenyament s'hi fes en català, i que el castellà només hi fos com una assignatura més. A l'Acadèmia Víctor, on havia anat fins llavors, el sistema d'ensenyament era clàssic i es feia tot en castellà, malgrat que tant els professors com els alumnes fossin catalans i parlessin tothora català entre ells; i l'estudi del català com a assignatura es feia en classes nocturnes d'idiomes. Per a aprendre a llegir en català disposàvem del llibre *La Terra Catalana*.

dedicat a la repressió de Barcelona). També m'explicava que, a la primavera de l'any 1936, la Guàrdia d'Assalt el va detenir en una d'aquestes accions i li van trobar el carnet de Falange. Els seus superiors li van obrir un expedient i va ser enviat a un poble, lluny de Catalunya, però per atenuar el seu expedient tan sols el titllaren de subversiu. Així, en aquells temps de Front Popular, no indicaren de quin bàndol era. Va fer la guerra a la zona franquista i cap al final va ser enviat, amb altres agents, a propagar pels camps de concentració de França que els republicans que no tinguessin les mans tacades de sang podien tornar a Espanya, que havien estat engan-yats i hi serien ben rebuts. Com a anècdota, explicava que durant un temps havia estat dirigint una escola d'especialistes en transmissions i que un dia va arribar un individu amb una targeta de Franco recomanant-lo. L'individu no era gaire hàbil i va suspendre. Ell va fer una carta al *Caudillo* comunicant-li que, sentint-ho molt, el seu recomanat no havia superat l'examen i, per tant, no havia pogut ingressar. Jo li vaig preguntar com s'hi havia atrevit, i ell em digué que ho va fer perquè la targeta era personal i privada, i que si la targeta hagués sigut oficial, de Jefe del Estado, s'ho hauria pres com una ordre i l'hauria aprovat sense ni tan sols examinar-lo. Aquell home, en aquell any de tardofranquisme, en aquell vaixell mercant envoltat per la moda contestatària contra el règim, somreia com decebut, però no estava penedit dels seus anys de joventut plens d'idealisme i de lluites. Alshores feia el que els permetien fer, en aquells anys de *pluriempleo*, a molts membres d'aquell cos: retirar-los del servei actiu i facilitar-los una col·locació en la vida civil, de manera que podien tenir dues pagues per mantenir la família i dues pensions quan es jubellessin.

No sé què devia pensar el pare davant del meu suggeriment, tenint en compte que el seu patró li havia recomanat l'Acadèmia Víctor, però la seva resposta va ser que si l'escola Ignasi Iglésias era gratuïta i l'Acadèmia Víctor era de pagament devia ser perquè en aquesta última hi devien ensenyar alguna cosa més. No sé si aquesta resposta s'ajustava gaire a la realitat, però era evident que a l'Acadèmia Víctor hi anaven els fills de les famílies més acomodades com ara els dos fills grans del bar Versailles, els dos de la farmàcia Franquesa, el de la rellotgeria Carrera de la plaça del Comerç, els dos fills del forn Molins, etc. Però també hi anaven fills de treballadors assalariats, encara que fossin dels que ocupaven un bon lloc de treball o bé dels que treballaven tant l'home com la dona. El meu cas, doncs, potser era únic.

A l'estiu, els meus pares es van posar d'acord amb els oncles que vivien a Santa Coloma perquè pogués anar a passar alguns diumenges a la platja de Sant Adrià. Els meus cosins grans sortien ben d'hora de casa per a poder agafar un bon lloc a la desembocadura del Besòs, ja que de seguida s'omplia de gent, i s'emportaven les eines per muntar la barraqueta amb canyes i llençols, i també s'enduien els plats i els estris per cuinar. La resta sortíem de casa més tard i portàvem els ingredients per fer la paella i l'amanida. Per estalviar, hi anàvem i en tornàvem a peu, la qual cosa ens costava poc més d'una hora. Jo m'ho passava molt bé. Un dia, es va acostar a aquell racó de platja un grup de gent que es posaren a practicar el nudisme; eren temps de llibertat i d'això en deien *fer pentalfa* perquè als quioscos venien una revista nudista que duia aquest nom. La resta de gent que hi havia a la platja els va esbrincar i ells es tornaren dient-los «retrògrads», i explicant-los que allò era un signe de natura, salut i cultura. I els primers tornaven a tornar-s'hi amb expressions com «Descarats!, en dieu cultura d'ensenyar el cul? ». Un diumenge -ja de l'any 1935-, mentre berenàvem van arribar a aquella zona de la platja uns joves que van començar a fer un míting en català. Repetien molt sovint «Nosaltres sols»; avui suposo que feien referència al grup polític esquerrà que duia aquest nom, però en aquella època no ho sabia. La majoria de gent que freqüentava aquell tros de platja era castallnopalant i vivien en les barriades obreres de Sant Adrià, les Cases Barates i Santa Coloma i, arran de la visita d'aquells joves que van començar a fer els seus discursos, els banyistes van anar recollint les seves pertinences i van acabar marxant deixant-los sols a la platja.

Al setembre d'aquell any, a les casernes ja hi van destinar un destacament de soldats i, de tant en tant, pel passeig passaven carretes tirades per cavalls, que hi portaven estris i provisions.

Com cada any, també es manifestava a Sant Andreu l'arrelat costum d'anar a buscar bolets. La gent més modesta anava a les muntanyes més properes de les barriades de Verdum i Roquetes, on hi havien unes frondoses pinedes de pins pinyoners, però molt escurades de bolets. La jovenalla, com que rarament trobava bolets, tornaven a casa amb mig sac de pinyes per treure'n els pinyons. Altres grups de persones, més assenyades, se n'anaven fins a la Torre del Baró o al turó de Montcada i sovint en tornaven amb els cistells ben plens. Però anaven a buscar bolets, sobretot, matrimonis de mitjana edat, amb una mica més de nivell econòmic, que matinaven per agafar el tren a l'estació de Sant Andreu-Comtal i «pujaven» fins a Llinars i, al mateix temps que buscaven bolets, també els servia d'excursió. Aquestes persones es compraven el pa, l'embotit o la carn i el vi al poble, abans de pujar a la muntanya, o bé anaven a dinar a la fonda; i eren els que tornaven amb els cistells més plens. Després d'aquestes aventures, els bole-

taires andreuencs tenien tema per parlar-ne tota la setmana. Els que havien anat més lluny ho exposaven amb més detalls i més pretensiosament, i els que s'havien quedat més a prop, però que havien tornat amb un bon cistellet de bolets també se'n vantaven, tot i que més discretament ja que reconeixien que no es podien comparar amb aquells que havien arribat fins a Cardedeu o Sant Celoni. De vegades, en aquestes converses, hi queia algú que havia anat fins a Berga i explicava com havia portat cistells plens, fins i tot per vendre'n al mercat. Semblava, tot escoltant-los, que en aquelles muntanyes hi havia molts més rovellons que gespa i que s'havien de tallar forçosament per a poder posar els peus a terra. Els boletaires andreuencs d'aquells temps en deien de ben grosses. Cal suposar que els boletaires d'altres barris de Barcelona les devien dir de tant o més fortes, i, per tant, es podria arribar a creure que la saviesa popular n'hagués tret la frase «estar tocat del bolet».

Dels esdeveniments ocorreguts a la Generalitat la nit del dissabte 6 d'octubre, ens n'assabentàrem els dies posteriors arran dels comentaris de la gent i gràcies als reportatges gràfics dels diaris i les revistes. Jo només vaig adonar-me que a la sortida de Sant Andreu, per la carretera de Santa Coloma, durant dos o tres dies hi havia parelles de Guàrdies d'Assalt que escorcollaven els homes que hi passaven per si portaven armes. Un guàrdia apuntava l'individu amb un mosquetó, mentre l'altre l'escorcollava de dalt a baix i li preguntava si portava algun document d'identificació. Poca gent en portava en aquella època; alguns mostraven el carnet de soci de la Unió Excursionista de Sant Andreu o d'alguna altra entitat professional, sindical, recreativa, etc., perquè la cèdula personal, la gent obrera, se la prenia com un impost i només la pagaven quan en tenien necessitat per poder fer algun tràmit oficial. Els guàrdies es fixaven especialment en les mans dels individus que aturaven i si veien que estaven plenes de durícies provocades per la feina no acostumaven a molestar-los. Sovint jo acompanyava el pare quan algunes vegades, no gaires, després de dinar anava a prendre's un *carajillo* a un bar que anomenaven ca La Sabatera, al carrer d'Eiximenis, entre els carrers de l'Almirall Pròixida i de Palomar,⁵ on també feien menjars casolans. Allà escoltàvem la ràdio que donava les notícies de la lluita a Astúries entre els revolucionaris i les tropes de la Legió i els Regulars d'Àfrica. Els nom i les paraules com Oviedo, miners, Mieres, Sama de Langreo, cuenca del Nalón, etc., que pronunciava el locutor, produïen una impressió quasi religiosa en els que ho escoltàvem. A mi em va impactar una fotografia d'un diari o revista, en la qual es veia, sobre una barricada, la imatge d'un nen Jesús -possiblement treta d'alguna església- al qual li havien posat sobre el pit un cartell que deia «Cristo rojo, a ti te respetamos por ser de los nuestros».

Les noves autoritats que es feren càrrec de la Generalitat i de l'Ajuntament, tingueren cura de fer creure que els problemes laborals se solucionarien. Es van reprendre, entre d'altres activitats, les obres públiques de soterrament de les vies del ferrocarril del Nord (supressió dels passos a nivell) pels terrenys de la Meridiana. Transportes Navés va tornar a tenir, de cop i volta, molta feina. En els primers temps el pare sortia com a ajudant amb el camió. A la nit, mentre sopàvem, el pare comentava els incidents del dia.

5. Aquest local va plegar durant la guerra i cap al 1940 es va establir allà, ben a prop de les casernes, un bordell amb el nom de La Gamba.

Aquells dies acabava de ser sufocada la rebel·lió d'Astúries i els diaris portaven fotos de les llargues columnes de miners que havien fet presoners. En el bar on anaven a dinar els treballadors del transport –que porta per nom La Torre del Fang–, al xamfrà entre els carrers del Clot i d'Espronceda, comentaven que la revolta a Barcelona tan sols havia durat una nit i, en canvi, a Astúries havia durat quinze dies; i proposaven que el menú del bar fos ous a l'asturiana i gallina a la catalana.

Poc temps després, a la plaça del Começ, es va inaugurar el cinema Atlàntida, més ampli, més modern i amb capacitat per a més persones que no pas l'antic cinema Alhambra. La inauguració del nou cinema va representar un gran esdeveniment perquè ampliava l'àrea d'esbarjo dels andreuencs.

A les casernes s'hi van establir, a un cantó, el Regimiento 7 Ligero de Artillería, amb els canons tirats per cavalls, i a l'altre cantó, el Parque de Artillería. Els infants anàvem a veure com feien la instrucció els nous *quintos* i les esbroncades que els caporals instructors els donaven, i que accentuaven quan anaven adreçades a l'anomenat «pelotón de los torpes».

Quan faltava poc per a l'estiu, el pare va fer amistat amb un brigada d'aquell regiment, que va anar a viure amb la seva família a una casa del passeig, propera de la botiga de queviures. Es deia Francisco Urbano, passava dels cinquanta anys i era oriünd de Còrdova. El seu fill gran era caporal i, a casa, també hi tenien dos rellogats, uns xicots andalusos com ells, que també eren caporals i que aspiraven a fer la carrera de suboficials; d'aquesta gent en deien «*xusqueros*». Segons li explicava al meu pare, a aquell militar li quedava poc més d'un any per a poder-se retirar amb el grau superior de tinent, però que per la seva antiguitat i per les campanyes i les estades que havia fet a l'Àfrica podia retirar-se abans si ho volia; però no estava segur si li convenia perquè encara tenia dos fills petits, i de la caserna sempre en podia treure alguna cosa (l'ordi del pinso dels cavalls, sobrants per a alimentar l'aviram del galliner que tenia, etc.). Finalment va decidir no retirar-se fins que no li toqués per edat.

En els terrenys del darrer del «Parque de Artillería», a prop de les runes del molí vell, hi van fer un abocador en el qual hi llençaven les deixalles dels tallers del «Parque» i les ferralles dels nous «Establecimientos Morros» del carrer de Palomar. En aquell abocador s'hi podien trobar pistoles i revòlvers en desús. Eren armes que la Guàrdia Civil i la policia havien requisat als delinqüents i als pistolers, les havien portat al taller de forja del Parque i, amb un cop de martinet, havien aixafat el canó de les pistoles i el tambor dels revòlvers, però en van conservar els gallets i els nens agafaven aquelles armes per jugar a lladres i serenos.

Un migdia, en sortir l'escola i passar per la plaça d'Orfila, em vaig trobar amb una festa que el Districte celebrava, on repartien xocolata entres els nens; es tractava de la inauguració de la Biblioteca Popular Ignasi Iglésias, ubicada en el segon pis de l'edifici municipal, entrant pel carrer de Malats. Tothom va quedar bocabadat en veure tota aquella quantitat de llibres de tota mena l'abast; i els nens estàvem especialment entusiasmats amb els llibres de contes, les historietes de Mickey Mouse, Popeye o Betty Boop.

Durant tot el 1935 es van fer al barri moltes obres públiques i a casa tot això es va fer notar. El senyor Navés va comprar una moderna camioneta Ford, de dues tones i motor en V, i va instal·lar electricitat al garatge; per primera vegada a casa vam gaudir d'aquelles millores.

A la primavera, amb l'arribada del bon temps, havent sopat els meus pares i jo sortíem a fer un volt abans d'anar-nos-en a dormir. Fèiem una primera parada a la botiga de queviures que l'adroguer, l'Esteve, tancava entre dos quarts de deu i les deu. Sovint allà s'organitzaven tertúlies improvisades en les quals es parlava de temes quotidians i, fins i tot, de política arran de la lectura del diari *Las Noticias*, al qual l'adroguer hi estava subscript. Encara que el tema fos seriós, sempre era tractat amb bon humor.

La Isabel Verdaguer era una veïna amb pocs estudis però molt catalanista que, quan veia des de la seva finestra que a la botiga hi havia animació, deixava a casa el seu marit sopant tot sol i baixava a afegir-se a la tertúlia. Se sabia la vida i miracles de «l'avi» Macià, i exposava apassionadament la seva opinió sobre la problemàtica catalana. Algunes vegades, alguns contertulians castellanoparlants, que en aquella barriada eren més del 60 %, instigats per l'adroguer provocaven amb els seus comentaris la Isabel, que acabava enfadant-se i anant-se'n cap a casa, maleint sovint aquells que l'havien provocat.

Quan a la botiga no hi havia gaire ambient, anàvem fins a la plaça del Comerç on sempre hi havia animació. Els del bar Versailles, que ja tenien aparell de ràdio, van posar un altaveu perquè els clients que seien a la terrassa de la plaça i del carrer de Pons i Gallarza poguessin sentir la música i el butlletí de notícies. Per la plaça es formaven grups de gent al voltant d'algú que parlava de política⁶ i al pare li agradava escoltar-los. De tornada, quan érem davant de les obres de la Casa Bloc, fèiem la xerrada amb el vigilant nocturn de les obres, un home robust, d'uns quaranta-cinc anys, que tothom coneixia com «el Ros»; era un home molt xerraire i simpàtic, una mica fanfarró i fantasiós, que, segons deia, n'havia vist de tots colors. Quan ens veia apropar, ja ens sortia al pas, tot somrient, i ens deia «Ja ve la sagrada família», i començava a parlar-nos de qualsevol tema. Si es tractava de boxa, era íntim d'Uzqudun, d'en Gironès i de qui fos. Si parlàvem de ciclisme, en Cañardo i ell eren com de família i comentava les etapes com si fos el director de la Volta. Jo, mentre ell parlava amb els meus pares, li passejava el gos i fullejava *El Mundo Deportivo* que sempre tenia per allà. Si es parlava del serei militar, ens explicava que havia estat a l'Àfrica, amb els més valents, i que era el preferit del coronel, però mai no explicava cap anècdota viscuda a l'Àfrica. Si es parlava de polítics catalans, semblava com si tingués cadira en tots els llocs de decisió i es donava molta importància. I xerrava i xerrava fins que, quan sentíem que les campanes de l'església tocaven les deu de la nit, li desitjàvem una bona vigilància i ens n'anàvem a dormir.

Els dissabtes cap a les tres de la tarda, acompanyava el pare al carrer del Pont, darrere de l'església, on hi havia una caseta d'obra sobre el Rec on es demanava la tanda de l'aigua per a regar. Tots els pagesos usuaris d'aquest servei anaven a recollir el paper que indicava el dia i l'hora; moltes vegades tocava el torn a les dues o les tres de la matinada i el pare s'havia de posar el despertador per llevar-se i regar tot el que havia conreat.

En aquell camp hi havia sembrat dues taules d'alfals que, aun ja s'havien venut els cavalls, només n'havien de recollir per als conills de la granja, i tot el que sobrava es portava a una botiga de pinsos que hi havia al carrer Gran, a prop del carrer de Servet. De

6. Vegeu «A l'entorn de la plaça del Comerç (anys 1935-1936)».

Festa del Treball, 1 de maig de 1935. De dreta a esquerra, al fons: Carrillo, ajudant de camió i antic carreter; Joan, xofer de camió gran; Ignasi, nebot del senyor Navés; el senyor Navés, president de la taula; Manel, ajudant de camió i antic carreter; Lluís Ubach, gendre del senyor Navés -amic del senyor Martí Pous-, que va desaparèixer durant la guerra; i jo, que tenia llavors nou anys. De dreta a esquerra, a primera línia: Miquel, xofer de camió gran; Andrés, xofer de la camioneta nova; el pare i la mare.

vegades el portaven en la camioneta petita, però d'altres, el pare col·locava dues dotzenes de manats d'alfals en un carretó de paleta i els hi portava ell mateix; jo l'hi acompanyava. A l'amo de la botiga de pinsos, el senyor Puig, li agradava molt parlar de política. Era carlí i en parlava apassionadament. El pare, que era conscient que no estava a l'alçada per polemitzar amb gent tan involucrada en política, es limitava a escoltar i fer pocs comentaris a favor o en contra de res; potser era per això que a gairebé tothom li queia bé. El senyor Puig agafava el meu pare del braç li deia «Robles, qui m'ho havia de dir a mi quan, de jove, durant la Setmana Tràgica, anava a cops de puny pels carrers amb tots aquells revolucionaris, que vint-i-quatre anys més tard votaria Lerroux, per allò "*del mal, el menys*"». També comentava que no estava d'acord amb el govern de dretes perquè, segons ell, la seva política era tova amb els detinguts pels esdeveniments del 6 d'octubre; i creia que d'aquella manera no se solucionava res, i apretava les dents mentre arrossegava les erres quan deia «Garrotada!, garrotada!». Jo em quedava perplex escoltant-lo i quan tornàvem a casa li preguntava al pare per coses que el senyor Puig havia dit, i ell, tot somrient, em deia «Tots aquests que demanen garrotades, les demanen per als altres, mai per a ells».

La festivitat de l'1 de maig es va celebrar aquell any amb una costellada de germanor al pati del garatge. El senyor Navés va convidar tots els seus obrers i es va brindar perquè aquella temporada de molta feina durés molts anys.

El més d'agost d'aquell any, aprofitant que el ferrocarril M-Z-A. (Madrid-Saragossa-Alacant; el de la RENFE va arribar durant la postguerra) feia un descompte del 5 %, la mare va voler anar al seu poble per veure els avis, que ja feia cinc anys que no els visitava. El poble de la mare es diu Javalí Viejo-La Ñora, i és a prop de Múrcia, en plena horta

del riu Segura. El viatge va ser llarg, va durar aproximadament trenta hores i vam haver de fer dos canvis de tren, un a València i un altre a Chinchilla. Allà vaig veure els dos oncles per part de pare, Josep, que havia acabat la carrera de mestre d'escola, i Miquel, que havia estat a casa una temporada, mentre cercava feina, quan encara vivíem a Santa Coloma. Finalment, ens vam trobar amb els avis materns, els oncles Joan i Antoni i les tietes.

En aquell poble, molt a prop d'Alcantarilla, hi ha la Fàbrica Nacional de Pólvoras, una gran factoria estatal dirigida per militars, on treballaven l'avi i els dos oncles com a personal civil. La mare, abans de casar-se hi havia treballat tres anys; la seva feina consistia a carregar amb trilita bombes d'aviació de deu quilos per portar a la guerra del Marroc, i explica que aquells productes químics eren dolents per a la salut.

Aquella fàbrica tenia una escola d'aprenentatge en la qual formaven el personal. Els meus dos oncles s'hi havien format com a mecànics. Els alumnes que obtenien millor puntuació podien escollir especialitat. La més desitjada era la de mecànic, perquè creien que, a més de la feina a la fàbrica, podia donar accés a més sortides; i la menys sol·licitada era l'especialitat de química, perquè era difícil suportar l'olor del sofre i dels altres productes. El meu oncle Joan presumia d'haver estat un dels més intel·ligents i d'haver fet classes als alumnes que anaven més endarrerits, però quan es va acabar el curs no va aconseguir cap plaça i es va quedar a la llista d'espera. Els que havien triat l'especialitat de química van tenir més sort, ja que tots van obtenir una col·locació. L'oncle va venir a la casa on vivíem, a Santa Coloma, cap a finals dels anys vint, i per això era el que jo havia conegut més de petit. Es va casar amb una noia lleidatana que també vivia en aquell barri i, com que no va trobar cap feina estable, van marxar a Golmés, que era el poble de la meva tieta. Allà visqué amb la sogra i dos cunyats joves fins que l'any 1933 el van cridar de la fàbrica de pólvores per donar-li una feina segura; acceptà la feina i va tornar al seu poble d'origen amb la dona i el fill que ja tenien. Llavors, l'oncle Joan ja parlava català amb accent de Lleida. Al cap de quinze dies de vacances al poble, la mare i jo vam tornar a Barcelona.

En el nou curs em passaren a la cinquena classe; en aquest nivell ja ens feien fer sumes de deu xifres i quinze sumands, multiplicacions i divisions de deu o dotze números de multiplicador i divisor que havien de quadrar amb la prova del nou. Aquella era una gimnàstica mental formidable que anava molt bé per a fer, més endavant, comptabilitat; teníem més o menys una hora per a resoldre aquelles operacions i a gairebé tots els nens ens semblava una tasca feixuga. Els més tenaços i disciplinats de la classe a l'hora de fer aquest tipus de feina eren els germans Franquesa, de la farmàcia; la resta ens avorriem i perdíem el temps caçant mosques i ficant-les dins dels tinters, de manera que si a l'hora de sucar la ploma no s'estatva a l'aguait es corria el risc de punxar una mosca i escampar la tinta per tota la pàgina. Els càstigs també eren més severs; quasi sempre et castigaven agenollat de cara a la paret i amb les mans al clatell, per atenuar el mal que t'acabaven fent els genolls, posàvem un llibre o una llibreta a terra i ens hi agenollàvem a sobre i, si era hivern, hi posàvem l'abric. Aquell curs també estudiàrem geografia universal, però sobretot d'Europa, i dibuix per veure si algú manifestava algun do natural en aquesta matèria. Vam haver d'escriure molts verbs per arribar a conjuguar-los de memòria. Així mateix, ens feien copiar fragments dels llibres *Corazón* i *La Terra Catalana*, i també llegir i traduir en castellà el llibre català i en català el llibre castellà. Al final d'aquell curs ja sabíem fer problemes bàsics de regla de tres.

L'11 de setembre d'aquell any hi va haver aldarulls al voltant del monument a Rafael Casanova. Un dels assistents a l'acte fou «el Ros», el vigilant de la Casa Bloc, que no se'n perdia ni una i que ens ho va explicar tot: com la gent desfilava amb senyeres i cantava *Els Segadors*, fins que van arribar els d'Estat Català, amb les seves senyeres estelades, i es va acabar l'ordre i la tranquil·litat. La Guàrdia de Asalto, a cavall, va dissoldre la manifestació i la multitud que hi havia es va dispersar corrent cap a l'Arc del Triomf.

El 3 d'octubre va començar la guerra d'Itàlia contra Etiòpia (Abissínia, encara, per a molts). Ja feia gairebé dos mesos que es parlava d'aquesta crisi i de l'enviament de tropes dels italians. Hi havia opinions de tota mena. En les discussions de caire polític que s'organitzaven a la plaça del Comerç, molts protestaven indignats per la invasió italiana; d'altres, més moderats, ho lamentaven dient que era l'únic país encara independent de l'Àfrica i ara també el colonitzarien, i una minoria deia que Itàlia civilitzaria aquell país tal com ho havien fet els anglesos i els francesos en altres llocs. De tots aquells debats, en recordo noms que mai abans no havia sentit com ara Sociedad de Naciones, Mussolini, «El Negus» (emperador d'Abissínia) o Addis Abeba (capital etiop). En aquella època també retransmetien documentals cinematogràfics italians on sortien aquells soldats que saludaven aixecant el braç i que pertanyien al moviment anomenat «feixisme». Els aborígens etiops eren caracteritzats amb llances per defensar la seva terra.

La fira d'aquell any, instal·lada al passeig, va ser la més gran que jo havia vist fins aleshores. Començava amb les xurreries a prop de la plaça d'Orfila i, per la part de l'església, les casetes arribaven fins passat el passatge d'Isabel Ribó, i ocupaven part de la calçada; i en un solar adjacent a la fàbrica tèxtil Can Carabassa, des del passeig fins al Rec, s'hi va posar un circ. En el solar que hi havia entre el passatge de Jacint Guardiola i l'actual carrer de Joan Torras hi havia les atraccions on se sentien, per les gramoles i els grans altaveus, els pasdobles de moda, com ara «Maria de la O», «Maria Magdalena», «Mary Cruz» i «Rocio».

Per l'altra banda del passeig, les casetes i les atraccions arribaven fins ben a prop de l'actual carrer de la Residència. En aquell extrem es va instal·lar l'atracció més moderna i arriscada, una esfera d'uns cinc o sis metres de diàmetre, feta amb peces d'enreixat de ferro perquè se'n veïés l'interior, i dins de l'esfera dos motoristes, un home i una dona, amb jersei negre i blanc respectivament, que circulaven molt de pressa i s'anaven creuant l'un pel davant de l'altre en un espectacle anomenat «Miss Nadia i Mister O'Brien realizan la cruz de la muerte». En els últims instants de la cursa els motoristes aixecaven les mans del manillar i ella es treia el casc i les ulleres i deixava al vent la seva cabellera rossa. El passeig s'omplia de gent per veure aquell espectacle, que feien cada mitja hora i que durava deu minuts. Els espectadors en sortien molt impressionants.

Pel que fa a la feina, l'any va ser pròsper per a Transportes Navés. Es van poder pagar tots els jornals endarrerits i també es va poder comprar una camioneta nova. De vegades, fins i tot, hi havia més feina que la que es podia fer, i el senyor Navés subcontractava carreters per transportar sorra i grava a les obres. Aquests carreters, el dia que acabaven el seu compromís, anaven cap al tard a cobrar els serveis realitzats. La majoria eren homes grans i jo m'hi acostava per escoltar-los mentre ells s'esperaven per cobrar. Hi havia un senyor d'uns cinquanta anys, oriünd de les comarques lleida-

tanes que, es parlés del tema que es parlés, sempre acabava cantant una mena de caramella sobre el que s'havia parlat. Si es parlava d'una vaga o d'algun conflicte social, cantussejava:

Quan estarem units
i tindrem germanor
ens traurem de sobre
l'explotació.

Si es parlava de la guerra del Marroc o del patiment dels presos per la revolta del 6 d'octubre, cantava:

Cansats de matar gent
fan patir el jovent
de la nostra terra.
Per la campanya electoral del febrer de 1936, cantava irònicament:
Van dient pertot arreu,
que arreglaran la nació
i després quan tenen l'acta
(pausa)
endavant la processó!

Per aquell temps, «el Ros» explicava que els diumenges els familiars i coneguts dels presos de la presó Model els podien visitar, i que a l'hora que les visites havien de marxar, els presos, des de les galeries cridaven «Voteu l'esquerra, que aquí ens podrim!».

Quan ja havia començat la campanya electoral, sovint en sortir de l'escola vèiem les parets i el transformador de la plaça plens de pasquins de propaganda; el més gran de tots i el que cridava més l'atenció era un en què es veia el president Francesc Macià –que havia mort dos anys abans– amb la paraula «Catalans!» que li era tan característica, a sota. Alguns s'ho miraven amb respecte, però no faltava qui es queixava que fins i tot eren capaços d'evocar els morts a l'hora de votar.

Al cinema Atlàntida, que ja feia un any que funcionava, els lavabos dels homes de la zona general, coneguda també com el «galliner» ja estaven plens d'escrits i pintades obscens; i un dia hi vaig llegir el següent rodolí:

Ni con palabras, ni con razones,
ni con mantas, ni colchones,
ni con putas, ni cabrones,
no ganarán las elecciones.
Vota Frente Popular!

I l'espai on primer s'havia escrit Frente Popular estava mig esborrat i a sobre s'hi havia escrit Front d'Esquerres.

Em va sorprendre allò de les «mantas y colchones», i com que ho havia sentit a dir als xofers de can Navés, vaig preguntar-li al pare a què es referia aquella expressió. Em

va explicar que en alguns poblets i cases d'Andalusia i d'Extremadura, els més rics oferien als més pobres un matalàs de borra al matrimoni si votaven la candidatura de dretes, i una manta als solters; i que amb aquest sistema havien aconseguit que els republicans no traguessin ni un vot.⁷

Recordo haver assistit amb el pare a algun míting, però no recordo res del que s'hi va dir.

El diumenge 16 de febrer de 1936, un dia gris i fred, la gent feia cua per entrar als jardins de l'escola Ignasi Iglésias, que és on hi havia les urnes per votar. Hi arribava gent de tota mena, grups de monges, algun capellà, joves ben vestits que hi arribaven amb els seus automòbils i que acompanyaven persones grans a votar, potser malalts o persones que vivien en asils, etc.

Uns dies després de les eleccions, a la tertúlia que es feia a la botiga de queviures de l'Esteve Grau, s'hi comentaven les incidències i la catalanista Isabel Verdagner malparlava de les monges que havien anat a votar i feia comentaris del tipus «Si s'han tancat per deixar de banda aquest món, per què han de sortir a votar contra els obrers? Bandarres!».

Una de les coses que més m'atreia en aquella època era la programació de cinema de l'Atlàntida. El cinema era a tocar de l'escola i sempre ens hi aturàvem a mirar la cartellera; hi feien documentals, breus pel·lícules còmiques (antigues pel·lícules mudes de Charlot, Buster Keaton, etc.) o dibuixos animats de Mickey Mouse o Popeye; i, següentment, una pel·lícula subtitulada i, després d'un descans, la pel·lícula «bona», que generalment era parlada en castellà. La Paramount i la Metro Goldwyn Mayer ja doblaven les seves pel·lícules, en canvi la Warner Bros, la Radio Picture i d'altres les oferien encara subtitulades. Tenien molt èxit les produccions espanyoles de CIFESA com *Nobleza Baturra* i *Morena Clara*, que interpretava Imperio Argentina i que va entusiasmar el públic de Sant Andreu.

Aquell hivern van projectar les dues últimes pel·lícules de Carlos Gardel, que havia mort en accident d'aviació l'any anterior, *El día que me quieras* i *Tango Bar*, que tingueren molt èxit, especialment la primera en la qual cantava tres tangos, «El día que me quieras», «Volver» i «Sus ojos se cerraron», aquest darrer va impactar molt i tothom el cantava aquell any. També van fer pel·lícules de Frankenstein, de Tarzan i una de soviètica anomenada *El acorazado Potemkin*.

Aquella primavera poguérem veure com els soldats del 7 Liger sortiren a fer maniobres dos dies pel passeig. Eren els components d'una bateria que duia quatre canons de campanya del 7,5. Anaven a cavall. Portaven quatre tirs de sis cavalls, amb els seus genets, que tiraven cadascun un armó de municions i el corresponent canó. Tots maniobraven molt disciplinats i pel camp erm que encara hi havia al passeig feien moviments de desplegament. A més, encara vàiem cada dia pel passeig les carretes en què els soldats portaven el pa i els queviures a les casernes, i també una carreta que transportava unes caixes allargades al Parque de Artillería.

7. Malgrat tot, els resultats no van ser gaire favorables a les dretes i, al cap de sis mesos, les forces sublevades van fer-ho pagar a la gent camperola quan van passar per aquelles terres.

Aquells dies vam tenir una sorpresa. Un dels cunyats de l'oncle Joan, Trinitat Llovera, en el sorteig dels «quintos» de la lleva del 1936 li va tocar anar a l'Àfrica i vingué des de Golmés (Lleida) fins a Barcelona per concentrar-se amb tots els joves de Catalunya de la seva lleva, ja que havien de sortir cap al seu destí, Àfrica. El noi va aprofitar les poques hores que va ser a Barcelona per fer-nos una visita. Era un xicot eixerit i simpàtic. Li vam desitjar sort i, com que llavors el servei militar durava un any i se n'anava tan lluny i segurament no podria tenir permisos, que s'ho prengué amb paciència. Li vam donar diners perquè quan es llicenciés tornés a passar per Barcelona a fer-nos una visita. Però mai més ningú de la família no el va tornar a veure. Dos anys més tard, va morir lluitant al front de l'Ebre en les files nacionals; i en el bàndol contrari hi lluitava el seu germà petit.

Per a molta gent que no llegia la premsa o no escoltava la ràdio, que encara era un article de luxe i no en tenia pas tothom, semblava que la vida transcorria com sempre. El Diumenge de Rams tots anàvem a l'església a beneir les palmes, els palmons i els rams d'olivera, i pel carrer Gran es cantaven caramelles: «Escolteu noies i velles, les dolces caramelles...». També es van celebrar les comunions i les festes de primavera.

El 14 d'abril se celebrà el cinquè aniversari de la proclamació de la República i era un dia festiu, però a Sant Andreu només es notava en el fet que els soldats de les casernes aquell dia portaven guants de teixit blanc -es deia que portaven guants blancs quan anaven de gala), i que els tramvies i els autobusos portaven dues banderetes, la republicana i la catalana.

Al quiosc de la plaça del Comerç hi vaig veure, en una de les revistes exposades -potser en el *El be negre*-, dos dibuixos junts, en un dels quals es veia un bressol amb un nadó i hi deia «República», i al seu voltant tot de gent que fugia; i en l'altre dibuix es veia una noieta i aquella mateixa gent la maltractava. En els peus d'aquells dibuixos s'hi llegia «Quan va néixer tots li tenien por i ara que és gran ningú la respecta».

La gent no estava entusiasmada per aquell dia de festa i es notava decebuda, com si esperessin més de tot plegat; un dia el pare va fer el següent comentari que és prou significatiu: «Això és una república dins d'un sac».

En les tertúlies nocturnes que es feien a la plaça del Comerç, parlant de política, de vegades algú donava a entendre que aquella situació només duraria fins que a algú se li acabés la paciència,⁸ però tot semblava estar dins de la normalitat.

El volum de feina havia minvat, però a can Navés anaven fent. Tanmateix, ja no venien aquells carreters que cantaven i l'1 de maig tampoc no es va fer l'àpat de germanor com l'any anterior.

Com quasi sempre, hi havia vagues; recordo especialment la vaga dels mariners, que a Sant Andreu va passar desapercibuda, però que als més joves ens va cridar l'atenció perquè es deia que s'hi havien sumat les embarcacions d'esbarjo com les Golondrines port. Ens va fer gràcia perquè estàvem acostumats a escoltar que hi havia vagues del ram de l'aigua (tèxtil), del transport, de la construcció, etc., però no dels treballadors d'un servei recreatiu, i entre nosaltres ens dèiem que qualsevol dia hi hauria una vaga de firai-

8. Vegeu «A l'entorn de la plaça del Comerç (anys 1935-1936)» en aquest *Finestrelles* 13.

res, dels que venien cacauets a les portes dels cinemes o dels captaires que es posen al davant de les esglésies.

El mes de juny d'aquell any havia caigut molt el preu de les patates, que havien passat de costar 45 o 50 cèntims el quilo a costar-ne entre 15 i 25 cèntims dos quilos.

El pare havia collit les patates de l'hort, el senyor Navés se n'havia endut una part a casa, com cada any, per al consum familiar; nosaltres també ens en quedàvem algunes, i les més petites eren per fer pinsos per al bestiar. La resta de la producció es portava a vendre amb la camioneta petita. Aquell any només en quedaven dos sacs i el pare va arribar a un acord amb l'adroguer del barri perquè se'ls quedés. El senyor Navés va acceptar vendre-les a 10 cèntims el quilo, però netes de terra i, per això, el meu pare es va passar dos dies rentant-les una per una. Es comentava que, en els camps de Sant Adrià, als pagesos no els sortia a compte arrencar les patates, de manera que si algú en volia podia posar-se d'acord amb el pagès sota el tracte d'arrencar-ne dos sacs, quedar-se'n un i deixar l'altre per al pagès. Sis mesos més tard, l'adroguer Esteve i el pare recordaven aquest fet i com havien canviat les coses, quan les patates ja començaven a escassejar com a conseqüència de la guerra.

La revetlla de Sant Joan va transcórrer xalesta i animada, com quasi sempre. Dues setmanes abans els nanos ja buscàvem o demanàvem per les cases fustes i mobles vells per a poder fer la foguer, i els amagàvem en llocs més o menys dissimulats perquè els xicots dels altres barris no ens els trobessin. Dies abans també ja començàvem a encendre els petards de tota mena (lluminetes, correcomes i trons).

El dia de la revetlla, a mitja tarda ja es començava a fer la pila de llenya i a sobre de tot s'hi posava un espantall fet amb robes velles i farcit amb palla. Arribat el vespre, s'encenia el foc de Sant Joan i es feia una festa en la qual es menjava coca, que es podia comprar a trossos a les fleques, ja que en els barris obrers poca gent podia comprar-la sencera.

El jovent que ja començava a festejar s'organitzava les seves pròpies festes i balls en els terrats o en alguna eixida, i posaven música en un gramòfon; i els més grans, que ja tenien més diners, marxaven a Barcelona a passar la revetlla al Paral·lel o a Montjuïc.

I quan arribava l'estiu, cada cap de setmana se celebraven festes al carrer; en aquests i en molts altres costums, Sant Andreu encara mantenia la identitat de poble.